

DAVOR BALIĆ

Gimnazija Križevci

HRVATSKA FILOZOFIJA U DJELU
BIBLIOGRAFIA HRVATSKA
IVANA KUKULJEVIĆA SAKCINSKOGA

Ivan Kukuljević Sakcinski (1816–1889), povjesničar, pjesnik, dramatičar, arhivist, ujedno i jedan od najznačajnijih političara devetnaestog stoljeća, dakle, hrvatski polihistor, u Zagrebu je 1860. godine objavio djelo pod naslovom *Bibliografija hrvatska*. Premda interes za biografsko-bibliografsku djelatnost u Hrvata postoji još od prve polovice 16. stoljeća, pri čemu je potrebno istaknuti nastojanja dominikanca Serafina Crijevića (Cerve) i skolopa Francesca Marije Appendinija u Dubrovniku te pavlinā Nikole Bengera i Adama Alojzija Baričevića iz sjeverne Hrvatske,¹ tek je Kukuljević napisao bibliografiju u kojoj se nije ograničio samo na jednu od hrvatskih zemalja. Natuknice u Kukuljevićevoj *Bibliografiji* razvrstane su po autorima abecednim redom. Iako postoje brojna odstupanja, ali i nedosljednosti, natuknice obično sadržavaju sljedeće podatke:

- 1) Prezime i ime autora;
- 2) Naslov – kada je Kukuljeviću autor nepoznat naslov je prvi podatak u natuknici;
- 3) Mjesto tiskanja;
- 4) Tiskar;
- 5) Godina izdanja;
- 6) Veličina knjige;
- 7) Broj stranica.²

Kukuljevićeve natuknice većinom izgledaju ovako:

Bertić Vatroslav. *Samouka. Pokus prvi*. U Pešti kod J. Beimela 1847. u 8. str. 24.

ili

Slovnica latinska za porabu gimnazijskih učionicah u Hèrvatskoj i Slavonii.
U Zagrebu kod Lj. Gaja 1851. u 8. str. 70.

¹ Petar Rogulja, *Hrvatska nacionalna bibliografija i Ivan Kukuljević Sakcinski* (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1989). Poglavlje »Bibliografski rad u Hrvatskoj prije Kukuljevića«, pp. 1–13.

² Detaljan bibliografski opis Kukuljevićeva djela vidi u: Rogulja, *Hrvatska nacionalna bibliografija i Ivan Kukuljević Sakcinski*, pp. 35–58.

Hrvatskim piscem Kukuljević smatra onog tko pripada teritorijalnom kriteriju koji je zapisao u predgovoru *Bibliografije*, »i to: počamši od Dubrovnika, sve do Dragonje u Istri, do Plieve u Bosnoj, do Mure i Drave u sadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji, te i preko ovieh riekah u Ugarskoj i Austriji«. ³ Građa je u *Bibliografiji* podijeljena na tri skupine, ovisno o vrsti pisma kojim su uvrštena djela tiskana. Prvoj skupini sa 61 naslovom pripadaju »Knjige tiskane glagoljskim pismeni«, drugoj s 25 naslova »Књиге тисткане кирилицоъ (писане одъ Хрватахъ за Хрвате)« – »Knjige tiskane ćirilicom (pisane od Hrvatā za Hrvate)«, a trećoj skupini s 2079 naslova »Knjige tiskane latinskim pismeni«. No, broj od 2165 natuknica time nije konačan jer Kukuljević *Bibliografiji* prilaže »Dodatak i popravke« koji sadržavaju još 540 natuknica. Dvije od natuknica odnose se na naslove tiskane glagoljicom, dvije na naslove tiskane ćirilicom i 536 latinicom. Znači, *Bibliografija hrvatska* sadrži 2605 numeriranih natuknica. Da ih je Kukuljević numerirao bitno je upozoriti zato jer je njihov stvaran broj ipak različit od onoga koji je Kukuljević zabilježio. O razlozima ove neusklađenosti te o stvarnom broju natuknica obavještava nas Petar Rogulja u iscrpnoj i detaljnoj studiji *Hrvatska nacionalna bibliografija i Ivan Kukuljević Sakcinski*. ⁴ U *Bibliografiju* su uvrštene knjige, rječnici, udžbenici, prijevodi na hrvatski jezik, časopisi, novine, članci, prigodne pjesme, govori i spisi, kalendari.

Čim je odlučio da u *Bibliografiju* uvrsti samo ona djela koja su tiskana na hrvatskom jeziku, Kukuljević je morao izostaviti glavninu radova hrvatskih filozofa. Zbog toga u djelu nećemo naći natuknice koje se odnose na istaknute hrvatske filozofe, primjerice na Matiju Vlačića Ilirika, Franu Petrića, Nikolu Vitova Gučetića ili Rude-
ra Josipa Boškovića.

Bibliografija nije razvrstana po strukama, što je nedostatak kojeg je svjestan i o kojem u svom predgovoru piše sam urednik, obećavši da će to uraditi nakon objavlji-

³ Ivan Kukuljević Sakcinski (ur.), *Bibliografija hrvatska. Dio prvi. Tiskane knjige*, troškom društva za jugoslavensku povjestnicu i starine (Zagreb: Brzotiskom Dragutina Albrehta, 1860). Citirana rečenica nalazi se na drugoj stranici Kukuljevićeva predgovora za kojega u *Bibliografiji* nije navedena paginacija.

⁴ Rogulja, *Hrvatska nacionalna bibliografija i Ivan Kukuljević Sakcinski*, p. 34: »Kukuljević, naime, sva izdanja jednog djela stavlja pod jedan broj. U *Bibliografiju* su uvrštena i numerirana nesamostalno izašla djela, neka djela su navedena i numerirana dvaput, neki časopisi i novine stavljeni su pod ime urednika i pod naslovom časopisa, odnosno novina. Osim toga, ni numeracija ne teče uvijek ispravno.« Pripomenuti treba da je Rogulja, govoreći o rasporedu građe, u obzir uzeo i: Kukuljević (ur.), *Bibliografija hrvatska. Dodatak k prvomu diehu. Tiskane knjige* (Zagreb: Tiskom i nakladom Antuna Jakića, 1863). Dodatak sadrži 358 natuknica od kojih se osam odnosi na naslove tiskane glagoljicom, dvije na one tiskane ćirilicom, a 348 latinicom. Isto tako, treba reći da u Dodatku iz 1863. godine Kukuljević u skupini »Knjige tiskane latinskim pismeni« navodi čak 60 naslova koji su tiskani prije 1860. godine, dakle svoje su mjesto trebali naći u djelu *Bibliografija hrvatska*. Ovaj je podatak samo prvi od brojnih pokazatelja koji će kasnije uslijediti i u samom tekstu, a koji će posvjedočiti o tome kako je Kukuljevićeva *Bibliografija* poprilično nepouzdana i nepotpuna, a istovremeno bogata mnoštvom nedosljednosti i neujednačenosti, prije svega onih koje se odnose na kriterij, ali i izvore *Bibliografije*.

vanja bibliografskih knjiga svih, kako kaže, jugoslavenskih naroda (hrvatskog, srpskog, bugarskog i slovenskog): »Htedoh jur u ovoj prvoj knjizi, u drugom odsjeku, razdijeliti sve knjige polag znanostih; ali jedno s toga, što bi takov posao mnogo vremena oteo, a drugo s toga, što mislim, da će probitačnije biti, da se takvo razdjeljivanje poduzme sa svimi ukupno knjigami i rukopisi svih četirih granah jugoslavenskih: odložih takovo razdjeljenje do onoga vremena kad budu dotiskani popisi knjigah i rukopisah svih granah, pa će se onda moći većom slavom i većim ponosom staviti pred oči domaćega i tudjega svieta sve ono, što je naš narod ukupno proizveo na književnom polju, u svih pojedinih strukah znanostih.«⁵ Zbog toga je potrebno posebno istražiti bilježi li Kukuljević autore ili djela s filozofskom problematikom. Istražiti treba koji su to autori, o kojim je djelima riječ, o kojim se filozofskim disciplinama u djelima govori i kakav im je sadržaj. Zatim, istražiti treba oslanjaju li se autori na recepciju svjetskih filozofskih misli odnosno jesu li njihova promišljanja originalna. Isto tako, budući da je 1860. godine, zahvaljujući i velikom Kukuljevićeveu doprinosu te rodoljublju, hrvatski jezik kao službeni na snazi tek četrnaestu godinu, istražiti treba kakva se hrvatska filozofska terminologija pojavljuje u tim djelima. U istraživanju navedenih zadataka baviti ću se skupinom koja se u *Bibliografiji* odnosi na »Knjige tiskane latinskim pismeni« kao onom koja je zbog količine natuknica, a samim tim i zbog veće mogućnosti postojanja filozofije, zasigurno najreprezentativnija u Kukuljevićeveu djelu. Na temelju proučavanja Kukuljevićeve *Bibliografije* u članku će biti govora o natuknicama, a potom i o samim djelima koja pripadaju hrvatskoj filozofskoj baštini. Zbog uvida u intenzitet filozofskog stvaralaštva, kao i zbog utvrđivanja eventualnog međusobnog utjecaja između pojedinih hrvatskih autora i filozofskih disciplina, djela će biti opisana kronološkim redom.

Filozofski naslovi

Među najranija filozofska djela zabilježena u Kukuljevićevoj *Bibliografiji* treba ubrojiti *Samouka. Pokus pèrvi* Vatroslava Bertića iz 1847. godine, koje je tiskano u Pešti kod Josipa Beimela. S ciljem da sjedini aritmetiku i algebru, također smatrajući da su simboli relacije pojmova i misli, Bertić piše, pod očiglednim utjecajem Leibniza, udžbenik matematičke logike. Simbole za pojmove, tvrdi Bertić, možemo odabrati po volji, no za osnovu se mora postaviti sljedeći princip: »Svaku misao i pojam i to bilo koje stvari i njezina svojstva moguće je predočiti jednim znakom«, pri čemu, nastavlja Bertić, vrijedi i obrnuto: »U jednom po volji odabranom znaku moguće je gledati misao i pojam«.⁶ Bertićeve elemente matematičke logike moguće je smatrati bliskima izlaganju engleskog matematičara i logičara Boolea, iako za Englezov pristup Bertić nije mogao znati i »u tim svojim izlaganjima on nije mogao doći do rezultata do kojih je došao Boole, jer za razliku od Boolea nije stvarao svjesno sustav

⁵ Vidi treću stranicu Kukuljevićeve predgovora *Bibliografiji*.

⁶ Vatroslav Bertić, *Samouka. Pokus pèrvi* (U Pešti: Kod Josipa Beimela, 1847), pp. 10–11.

matematičke logike. ... Ali bez obzira na to, Bertićeva korelacija pojmova i simbola predstavlja bitni preduvjet takve teorije.«⁷

Josip Partaš, »profesor naravoslovja, naravopisja, zemljopisa, računstva, poljskoga gospodarstva, umjetoslovja, obćenitog i posebnog nauka podučavanja na zagrebačkom c. k. učiteljištu«, na temelju, kako sâm zapisuje, »proučavanja raznih prirodoslovnih djela i vlastitog iskustva« objavio je udžbenik *Početno naravoslovje za porabu nižih zavodah i za samouke*. Udžbenik je tiskan 1853. godine u Zagrebu. Kukuljević griješi kada bilježi da udžbenik sadržava 278 stranica⁸ jer se svatko tko Partašev udžbenik uzme u ruke može uvjeriti da na stranici 280 počinje »Sadržaj«, koji u kontinuiranoj paginaciji završava sa stranicom 286. U predgovoru Partaš priznaje da je veliku »težkoću« iskusio u imenovanju tolikih i tako raznih stvari o kojih naravoslovje govori, pa čitaocu moli za blagonaklonost jer je ovo »pèrvo naravoslovno dèlo u hèrvatskom jeziku pisano, od kojega samo s vrèmenom veće savèršenstvo očekivati se može«.⁹ »Naravoslovje«, termin koji Partaš bira »polag gèrčke rèči fizis ili narava«, dijeli se na »zvèzdoslovje« (*astronomija*), »strojničtvo« (*mehanika*) i »lučbu« (*kemija*). Udžbenik sadržava osam poglavlja u kojima Partaš govori o svojstvima tijelā (njihovim općim odredbama, međusobnoj različitosti i kretanju), zatim o toplini i njenom utjecaju na atmosferske prilike, o tekućinama i njihovu kretanju, o zvuku (*akustika*), svjetlosti (*optika*), magnetizmu i elektricitetu. Značenje Partaševa djela za hrvatsku filozofiju, napose filozofiju prirode, doista je višestruko. Riječ je o, kako to i sam Partaš ističe, prvom djelu iz »naravoslovja« koje je pisano na hrvatskom jeziku, a ne smije se zanemariti ni Partašev doprinos hrvatskoj prirodno-filozofskoj terminologiji.

Hrvatsku filozofsku terminologiju obogatio je i članak Vinka Pacela, profesora matematike i fizike na Riječkoj gimnaziji. On je 1853. godine u *Drugom godišnjem izvještju c. k. gimnazie rèčke za šk. god. 1852/53.* objavio rad »Naše nazivlje u prirodoslovnih naukah«. Tri su znanosti, po Pacelu, pomoću kojih raspoznavamo predmete: »koposlovje« (*mineralogija*), »biljoslovje« (*botanika*) i »zvèroslovje« (*zoologija*). Po pojavama, pak, Pacel proučavanje cjelokupne prirode dijeli na »prirodopis« (*fizika*) koji uključuje »siloslovje zemaljsko« (*mehanika*) i »siloslovje nebesko« tj. »zvèzdoslovje« (*astronomija*), na »lučbu« (*kemija*) i na »fiziologiju«. Fizici, kemiji i fiziologiji Pacel pridružuje zajedničko ime nazivajući ih prirodoslovnim znanostima (*Naturkunde, Naturwissenschaften*), a kao njihovu osnovu određuje »računoslovje (matematika)« (*aritmetika*) i »prostoromèrje« (*geometrija*).

Pri kraju članka Pacel pretežito kritizira neke od tada aktualnih terminoloških rješenja predlažući, po svom sudu, preciznije, budući da i »htèdoh sa ovo nekoliko

⁷ Žarko Dadić, »Elementi matematičke logike u Bertićevu djelu *Samouka. Pokus pèrvi* iz god. 1847.«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 3 (1977), pp. 159–166, na p. 165.

⁸ Kukuljević Sakcinski (ur.), *Bibliografija hrvatska. Dio prvi. Tiskane knjige*, p. 119.

⁹ Josip Partaš, *Naravoslovje za porabu nižih zavodah i za samouke* (U Zagrebu: Bèrzo-tiskom narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, 1853). Citati su preuzeti iz Partaševa predgovora koji nije paginiran, a otisnut je na dvjema stranicama.

rěči samo da pokažem kako ja mislim da bi se ova u nas toli zanemarena struka znanstvena unaprđila«. ¹⁰ Tako, primjerice, umjesto riječi *materija* zagovara korištenje termina *tvar*, umjesto *tijelo* predlaže *predmet*, pri prevođenju termina *atom* smatra da je bolje reći *sčestica* nego *nesėk*, a *kiselik* umjesto uvriježenog *kis* za kisik (od riječi *Sauerstoff*) itd. Svoja rješenja, odnosno kritiku postojećih termina Pacel uglavnom zasniva na što vjernijem prijevodu njemačke terminologije ili na prosudbi koja se temelji na što boljoj »spretnosti po svome korenu u hěrvatskom jeziku«. Dakle, svojim člankom Pacel nastoji unaprijediti hrvatsku, naročito prirodnofilozofsku terminologiju, ali i stvoriti pretpostavke za vlastito filozofsko djelovanje koje se terminološki upravo najbolje očituje u njegovom udžbeniku *Logika ili misloslovje* iz 1868. godine.

Prirodnofilozofski članak nalazimo i u *Drugom godišnjem izvěstju varaždinske gimnazije koncem šk. god. 1854*. U njemu Martin Matunci, profesor matematike i fizike, objavljuje članak »Několiko rěčih o računici i naravoslovju, s kratkom razpravom o svijanju světlosti«. U uvodnom dijelu članka Matunci ukazuje na vrijednost matematike i fizike koju one imaju same po sebi i s obzirom na ostale prirodne znanosti. Matematika, piše Matunci, »u znanstvenom pogledu uzeta oštri i bistri um, te nas uči strogo i doslědno misliti tako, da se u tom obziru svim ostalim može pretpostaviti«. ¹¹ Fizika, pak, pokazuje red i zakonitost svega u prirodi te u nama promiče osobite osjećaje spram Stvoritelja, dok »prirodoslovne znanosti čověku premudro upravljanje u velikom světu pokazuju, njega s naravskim silami i zakoni njegova dělovanja upoznaju, te tako osobiti něki pogled u stvaranje davaju«. ¹² Da bi njegove tvrdnje imale što veće uporište i težinu, Matunci se koristi i rečenicama znamenitih mislilaca. Dok piše o matematici, citira, u njemačkom originalu, stavove kartezijanca Balthasara Bekkera, a svoja promišljanja o matematici, fizici i prirodoslovnim znanostima potvrđuje i povećim citatom, također na njemačkom jeziku, koji preuzima od »Alexandera Humbolda, muža koi je uvidio potreboću našega vrěmena«. ¹³ Najviše zakone prirode, stav je Matuncija, moguće je spoznati jedino pomoću matematike. Dokaz ovakvoj tvrdnji pronalazi u Newtonu smatrajući da njegov nauk o gravitaciji ne bi bio moguć bez poznavanja Keplerovih zakona. Uopće, zaključuje

¹⁰ Svi citati i primjeri pojedinih Pacelovih kritika preuzeti su iz: Vinko Pacel, »Naše nazivlje u prirodoslovnih naukah«, *Drugo-godišnje izvěstje c. k. gimnazie rěčke za školsku godinu 1852–53*, pp. 3–4.

¹¹ Martin Matunci, »Několiko rěčih o računici i naravoslovju, s kratkom razpravom o svijanju světlosti«, *Drugo godišnje izvěstje o carsko-kraljevskoj gimnazii varaždinskoj koncem školske godine 1854*, pp. 3–10, na p. 3. Uvodni dio članka nalazi se na pp. 3–5, zatim slijedi rasprava »O svijanju světlosti«, pp. 5–6, a posljednje poglavlje »Tumačenje gore navedenih pojava« nalazi se na pp. 7–10.

¹² Matunci, »Několiko rěčih o računici i naravoslovju, s kratkom razpravom o svijanju světlosti«, p. 4.

¹³ Matunci, »Několiko rěčih o računici i naravoslovju, s kratkom razpravom o svijanju světlosti«, p. 4.

Matunci u uvodnom dijelu svog članka, »obširnije se znanje naravoslovja bez Mathe-
matike pribaviti nemože«. ¹⁴

U poglavlju koje se odnosi na »svijanje« svjetlosti Matunci se poziva na mnoštvo uglednih imena čija su istraživanja i tumačenja obilježila ovu problematiku do Matuncijeva vremena. Spomenuti su Grimaldi, Newton, Yung, Fresnel, Fraunhofer i Schwerd. Na posljednjim četirima stranicama svog članka Matunci se bavi detaljnijim obrazlaganjem pojava koje je razložio u raspravi, a da bi primjeri bili što zorniji, prilaže i tri slike.

Prijevod na hrvatski

U svoju *Bibliografiju* Kukuljević uvrštava i prijevode na hrvatski jezik. Elemente koji sadrže filozofsku problematiku, napose onu etičkog karaktera, moguće je iščitati u djelu koje je izdao Marijan Jaić, nazvavši ga *Indianski mudroznanc, illiti nacsin i vishtina kako csovik na svitu xiviti mora, da Bogu ugoditi, opshtini hasnovit, i srichan biti more*. Knjižica je tiskana u Budimu 1825. godine, a njen prijevod s njemačkog jezika učinio je Martin Pustačić. Iz Jaićeva predgovora doznajemo da je »ovo Dilce najprvo u englezkom jeziku, po mnenju vridnih ljudi, Mylord Chesterfield, jedan od najpoglavitijih englezkih pisaocah, napisao, i na svitlost dao«, a objavljeni su i prijevodi na francuskom, talijanskom i njemačkom jeziku. *Indianski mudroznanc* na svoje 123 stranice sadrži deset poglavlja i svako od njih sastoji se od kraćih »cslanakah« u kojima se nastoje prikazati »najvishe uprave kripostnoga xivota«. Naslovi poglavlja odnose se na čovjekove dužnosti prema sebi samom, na njegova čuvstva, na opće dužnosti svakog čovjeka, na razmatranje ljudskih slabosti, na odnose u obitelji itd. Tako su u člancima pojedinačno prikazani, primjerice, hrabrost, ljutnja, veselje, strah, mudrost, pravda, istinitost, razum, oholost, lakomost, osveta, sreća, nesreća, smrt. ¹⁵ U hrvatsko izdanje Jaić uvrštava i *Nadometak nikojih priricsjah i chudorednih naukah premudrog' Katona*, ¹⁶ koji je u hrvatskom prijevodu objavljen još 1763. godine u Gradcu. Jaićeva želja jest da Katonov nauk, iako je riječ o pogani-
nu, »za vishu tvoju sigurnost i napridak sluxi: smotrivshi, da su nauke njegove, naj-
ucsniji nashi Domorodci, prikladne razumu csovicsanskomu veche opazili«. ¹⁷

¹⁴ Matunci, »Několiko rěčih o računici i naravoslovju, s kratkom razpravom o svijanju světlosti«, p. 5.

¹⁵ O Jaićevu izdanju *Indijanskog mudroznanca* vidi u: Mijo Korade, »Indijanski mudroznanc u hrvatskoj književnosti«, u: *Hrvatska književnost uoči preporoda; Dani hvarskog kazališta* 23 (Split: Književni krug, 1997), pp. 384–396.

¹⁶ Potpuni naslov prijevoda glasi: *Indianski mudroznanc, illiti nacsin i vishtina kako csovik na svitu xiviti mora, da Bogu ugoditi, opshtini hasnovit, i srichan biti more; S' nadometkom nikojih priricsjah i chudorednih naukah premudrog' Katona*, po gosp. Martinu Pustaichu, slavne brodske regimente majoru iz nimacskoga u slavinski jezik prineshen; Potlam pako po Marianu Jaichu, reda s. o. franceshka, derxave kapistranske svetog bogoslovja shtiocu, s' dopustjenjem stareshinah na svitlo izdan (U Budimu: Pritiskano slovima Kraljevske mudroucsxe skupshine, 1825).

¹⁷ Na trećoj stranici Jaićeva predgovora *Indijanskom mudroznancu*.

Drugi prijevod jest *Naputjenja za delotvorno življenje* koji je tiskan u Trstu 1845. godine, a s njemačkog ga je preveo Ilija Rukavina Ljubacki. U njemačkom originalu pod istim je naslovom vjerojatno objavljeno više svezaka, pri čemu se u svakom od njih problematiziraju različiti aspekti ljudskog života. Opravdanje za ovakvu pretpostavku nalazimo na naslovnici *Naputjenja* gdje se, osim naslova, te prevoditeljeva imena, nalazi i podatak kako je riječ o prvom svesku koji govori *O upotrebljenju vrmena*.¹⁸ Kao što kaže i sam naslov, u djelu se nalaze upute za ispravan, čudoredan način života, pa se zato može govoriti o njegovim etičkim obilježjima. Potvrdu tome moguće je naći i u predgovoru koji je potpisao »jedan staro-služac c. kr. austrijskoga vojničtva«¹⁹ *Naputjenja* se sastoje od poučnih fragmenata poznatih mislilaca kao što su Solon, Pitagora, Sokrat, Seneka, Epiktet, Montaigne, Bacon, Montesquieu, Voltaire, Franklin, Rousseau, Diderot, Kant, Herder, Goethe, Fichte.

Treći za filozofiju interesantan prijevod jest onaj Josipa Torbara, svećenika, »namješnog« učitelja njemačkog i ilirskog jezika, prirodnopisa i matematike na zagrebačkoj gimnaziji. Torbar je, s češkog jezika, preveo udžbenik Františka Josefa Smetane *Počela siloslovja ili fizike za niže gimnazie* koji je objavljen u Beču 1854. godine. U prijevodu udžbenika sudjeluje i sâm Smetana te za hrvatsko izdanje piše uvod u kojem tvrdi da »ovaj spis sadržuje pèrve temelje ote znanosti, s koga će si jugoslavenska mladež najpotrebnije siloslovne znanosti pribaviti, i tako se za daljni naprèdak u ovoj znanosti pripravit moći«.²⁰ »Siloslovje«, »polag gèrčke rěči φύσις (priroda) fìsika«, Smetana određuje kao znanost koja istražuje prirodne pojave. Na 329 stranica udžbenik sadržava jedanaest poglavlja koja se odnose na »sveobća i lučbena svojstva tēlesah« te na njihovo kretanje. Osim toga, Smetana piše i o statici te dinamici tekućina i plinova, o zvuku, svjetlosti, magnetizmu i elektricitetu. U posljednja dva poglavlja bavi se tumačenjem nebesnina (planetā, zvijezda, Sunčevog sustava, veličinom svijeta), ali i naravljju Zemlje, tematizirajući pritom pojam kopna, otoka, mora, boje mora, vrsta voda, plime i oseke, vulkana i dr.

U hrvatsku filozofsku baštinu možda bi trebalo uvrstiti i djelo Mihalja Šiloboda-Bolšića pod naslovom *Cabala, to je na vszakoiachka pitanya kratki, ter vendar prikladni odgovori vu Horvaczkom jeziku na Szvetlo dani* iz 1758. godine, a koje je

¹⁸ *Naputjenja za delotvorno življenje. Svezak prvi. O upotrebljenju vrmena*, iz nimačkoga preveo Ilija Rukavina Ljubacki (U Trstu: Tiskom Marenica, 1845).

¹⁹ *Naputjenja za delotvorno življenje. Svezak prvi. O upotrebljenju vrmena*, pp. 11–12: »Obsvidočen, da suhòparni, dugòčasno predstavljèni čudòredni nauci naumljenu nammiru kod veselè mladosti vazda promašè, uvodi ju spisatelj u duhòbogato društvo premudrih i prebistrih razmišljaocah svih vriménah i narodah, koji joj kod svakoga sborena predmeta svoje preizabrane misli u malko važnih ričih na dár daju: takovo poznanstvo hasni za ciljò življenje: nikad se neomrazi; može se po voli potražiti, ostavit i opet potražiti, što čestje, to bolje, dokle se njihova mnjenja prisvojè i kod napervo dolazeće priggodè upotrebiti znadu.« Potcrtavanja moja.

²⁰ *Počela siloslovja ili fizike za niže gimnazie*, iz češkoga, polag dra. F. J. Smetane, preveo Josip Torbar (U Beču: Tiskom Dragutina Ueberreutera, troškom c. k. uprave za razprodaju školskih knjigah, 1854), p. 4.

Kukuljević također zabilježio u svojoj *Bibliografiji*. Šilobod-Bolšić djelovanje u svijetu objašnjava mistikom brojeva i slova pri čemu tvrdi da općim načelima *Cabale*, zahvaljujući različitom značenju svakog broja, može ponuditi odgovor na bilo koje postavljeno pitanje. Zaokupljen mistikom brojeva autor najavljuje kako će »ova *Cabala*, ako razmem, da goszpode Horvatom povoljna budu, tak hochu chesz malo vremena josche jednu *Cabalu*, od igre *Lotho* zvane na stampu dati«. ²¹ Prema Kukuljevićevoj *Bibliografiji* Šilobod-Bolšić svoju namjeru nije ostvario. No, valja dodati da je Šilobod-Bolšić, deset godina prije objavljivanja *Cabale*, u Zagrebu objavio djelo koje ne sadrži teme vezane uz filozofiju, ali je značajno budući je riječ o svojevrsnom udžbeniku koji je pisan u kajkavskom dijalektu. *Aritmetika horvatska* iz 1758. godine »dijachkim je jezikom iztolnachen«, a sadrži nauk o brojevima, zbrajanju, oduzimanju, množenju, dijeljenju, nauk o jednadžbama, razlomcima. Naravno, Šilobod-Bolšić objavljuje i svoj očito omiljeni nauk o mistici brojeva koji se nalazi u petom poglavlju te čiji naslov zapisuje na latinskom: »De olla fortunae, dicta a Lotto«.

Djelo koje, doduše u svom manjem obimu, pripada i problematici koja se tiče etike napisao je Nikola Hadžić, učitelj iz Zemuna, a naslovljeno je *Cvitje istine za oplemeniti razum*. ²² Na ukupno 105 stranica Hadžić, u drugom dijelu prvog poglavlja, piše o krepostima duše i obrazovanja, o pameti, razumu, svijesti, slobodi, nagonima, strastima, mržnji i lakomosti. Osim toga, u manjem dijelu drugog poglavlja govori o dužnostima djece spram roditelja, o uputama za očuvanje zdravlja te o načinima koji su potrebni pri odgoju djece da bi ona postala dobri i sretni ljudi. Najveći dio Hadžićeva djela odnosi se na opis čovjekova tijela, budući da je čovjek »najplemenitije i najslavnije Stvorenje na Zemlji«. Hadžić piše o koži, mišićima, žilama, kostima, organima, osjetilima, ekstremitetima. Ipak, njegovo znanje anatomije, odnosno opis ljudskog tijela koji je ponudio u djelu vrlo je površan i općenit, pa se mirne duše može tvrditi da je izvršio najopćenitiji prikaz pojedinih dijelova tijela. Osim »izletom« u anatomiju Hadžićevo djelo obiluje i pripovijestima, primjerice »Tergovac i Brijach« ili »Ocsinska Ljubav«, čije bi pouke, s praktične strane, trebale ukazati na potrebu i korist moralnih nauka.

Djelo filozofskog karaktera neprijeporno je i ono pod naslovom *Elementa universalis linguae Slavicae, e vivis dialectis eruta et sanis logicae principiis suffulta* iz 1726. u kojemu, kako mu Kukuljević bilježi ime, Joannes Panonius Herkel proučava odnose između lingvistike i logike. Nejasno je, međutim, zašto je Kukuljević ovu natuknicu uvrstio u svoju *Bibliografiju* jer ona ne zadovoljava njegov osnovni kriterij –

²¹ *Cabala, to je na vszakoiachka pitany kratki, ter vendar prikladni odgovori vu Horvaczkom jeziku na Szvetlo dani*, od Ruga Raga Kaga Racze Den Turszki Pop (Stampana Vu Zagrebu: Naidesz pri PosteExpeditoru Ivanu Vretscheru). Iako na naslovnici ne postoji podatak o godini objavljivanja Šilobod-Bolšićeva djela, Kukuljević u *Bibliografiji*, na str. 158, u natuknici broj 1833 zapisuje da je djelo objavljeno u Zagrebu po Ant. Jandera, 1768. u 8.

²² Nicola Hacscich, *Cvitje istine za oplemeniti razum i popraviti Sêrce Mladexih*, iz razliciti Knjigah sabrano i na slavonskom Jeziku izdano po Nicoli Hacscichu, ces. kraljevskom Nacsalnomo Ucsitelju Zemunskom (U Novom Sadu: Slovima Pavla Jankovicha povlast. Knjigotisca, 1828).

zabilježiti naslove tiskane na hrvatskom jeziku. Štoviše, Herkelovo djelo nije jedini slučaj Kukuljevićeve nedosljednosti u obdržavanju kriterija koje je odredio. Kao dodatna potvrda ovoj tvrdnji mogu nam poslužiti Kukuljevićeve natuknice: za djela pisana na latinskom (Grossinger i Mataković), za djela pisana na talijanskom (Appendini) i za djela pisana na njemačkom jeziku (Matiević i Frölich).²³ Zato je utemeljeno postaviti pitanje: nije li isto tako Kukuljević u svoju *Bibliografiju* mogao uvrstiti i Petrićevo djelo *Nova de universis philosophia*, Gučetićevo *Dialogo d'amore* ili Boškovićevu sintezu *Philosophiae naturalis theoria*? Ako je za takav postupak opravdanje da je u obzir uzimao one naslove u kojima se i u drugim jezicima spominje ilirsko ili uopće ime koje pripada hrvatskim zemljama, Kukuljevićevo *Bibliografiju* i nadalje možemo smatrati nedosljednom i nepotpunom. Barem su dva razloga za takvu tvrdnju: 1. Nisu uvršteni strani autori, iako pišu o hrvatskom narodu, jeziku ili zemljama; 2. Nisu uvršteni ni oni Hrvati koji, pišući na drugim jezicima, govore o prilikama u Hrvatskoj iako to nije moguće uočiti u naslovu njihova djela – primjerice Gučetić se u *Upravljanju obitelji*, osim političkim, bavi i temama iz svakodnevnog života Dubrovčanā i njihova grada.

Kukuljevićeva nedosljednost u poštivanju vlastitih kriterija očituje se i u slučajevima kada u *Bibliografiju* uvrštava autore koji su izvan hrvatskih teritorijalnih kriterija koje je zapisao u predgovoru. Tako u natuknici koja pripada Jovanu Subotiću Kukuljević zapravo bilježi srpskog pisca, dok u natuknici o Matiji Kračmanovu Valjavcu evidentira Slovenca.

Hrvatska je filozofija u djelu *Bibliografia hrvatska* zastupljena s tek desetak naslova (dva udžbenika, dva članka, tri prijevoda, *Cabala*, *Cvitje istine* i Herkelovo djelo na latinskom jeziku). To je svakako neočekivani rezultat jer Kukuljevićeva *Bibliografija* uključuje 2605 natuknica. Zato treba istražiti jesu li filozofske teme prisutne u naslovima koji, naizgled, s filozofijom ne stoje u izravnoj vezi. Takvo istraživanje jamučno može povećati prisutnost i čestotu filozofije u Kukuljevićevoj *Bibliografiji*. U ovom članku ograničit ću se na udžbenike, gimnazijska izvješća i časopise.

Udžbenici

U svojoj *Bibliografiji* Kukuljević je zabilježio mnoštvo udžbenika, kako pod stvarnim, tako i pod autorskim odrednicama. Iz dvaju naslova iz didaktike: *Obćenita znanost podučavanja (didactica generalis)* te *Posebna znanost podučavanja ili naputak k uspješnomu predavanju pojedinih naukah (didactica specialis)*, tiskanim u Budimu 1849. godine, možemo ponešto doznati i o filozofiji. Tako u općoj didaktici nalazimo poglavlje o »Sokratičkoj vèrsti predavanja« (*forma socratica*) kao »osobitoj feli razgovorne vèrste«. Metoda se sastoji od učiteljeva upravljanja razgovorom kako bi učeniku bilo, zahvaljujući prijašnjem znanju ili pak znanju koje je usvojio iz

²³ Kukuljević Sakcinski (ur.), *Bibliografia hrvatska*. Dio prvi. Tiskane knjige, s. v. »Grossinger Joan. Babt.«, p. 47; s. v. »Mataković Baltasar«, p. 93; s. v. »Appendini Franjo Maria«, p. 16 i 190; s. v. »Matiević Jos. Ernest«, p. 94; s. v. »Frölich (Veselić) Radovan«, p. 40.

upravo vođenog razgovora, »tako rekuć prisiljeno biti iznaći istinu«. Naravno, svojim pitanjima u razgovoru mora sudjelovati i sam učenik, a to će biti i »najveća slava učitelju i najkrasnie znamenje, da je u učenicima probudio želju za znanjem«. ²⁴

U drugoj knjizi koja se bavi podučavanjem posebnih znanosti, osim podučavanja u čitanju, krasopisu, pravopisu, pismenim sastavcima, računskim operacijama, zemljopisu, uočavamo i »Način podučavanja u naravoslovju (fiziki)«. U uvodnom dijelu zabilježene su uloga i koristi nauka o fizici, pri čemu se tvrdi da »fizika uništjuje predsude i praznověrje; iztrēbljuje mnoga smēšna mnēnja o nakazah i strašilih«, te »mladjahnoga gradjanina obogatjuje takovimi znanji, koja su mu za bolje i razumnije rukovanje umētnostih i zanatah veoma potrebita i spasonosna«. ²⁵ U dijelu koji se odnosi na način predavanja fizike zapisano je da učitelj mora poticati učenike na mišljenje te razvijati njihovu sposobnost prosuđivanja i umovanja, a učenici, pak, moraju paziti i motriti, naročito pri pokusima, kada čak, u nekim slučajevima, mogu pogadati što će se desiti.

O »naravoslovju« je riječ i u udžbeniku pod naslovom *Naravopisje*, tiskanom u Zagrebu 1850. godine. Glavni zadatak ovog udžbenika iz biologije jest da opiše vrste i podjelu u životinja (sisavci, ptice, ribe) biljaka (gljive, paprat, cvjetnice) i ruda (vrste zemlje, soli, metali), pa je zato i podijeljen na ta tri dijela. Kako za pisca ovog udžbenika »naravopisje« spada pod »naravoslovje«, u uvodu doznajemo koji su dijelovi »naravoslovja«: »naravnica« (*fizika*), »naravopisje« (*istoria naravska*) i »lučba« (*kemia*). Autor opisuje svaki od dijelova »naravoslovja«, a o fizici piše: »Naravnica ili fizika ona je znanost, koja o unutarnjih vlastitostih, sili i djelovanju naravskih tēlesah govori, i koja nam kazuje, kakvim su promēnam ista tēlesa podvēržena«. ²⁶ Vješt fizičar, nastavlja autor, poznaje razlog grmljavini, kiši, promjeni boja, zna što je svjetlost, dakle »znade dati razloga o svakom naravskom pojavljenju«.

Koristi su naravoslovja višestruke: učimo o onom što nas okružuje, spoznajemo red i međusobni sklad u svijetu, izbjegavamo predrasude, crpimo poniznost jer spoznajemo da je čovjek samo neznatna čestica u sveukupnosti te bolje spoznajemo Stvoritelja, njegovu beskonačnu mudrost i svemogućnost. ²⁷

Godišnja izvješća zagrebačke gimnazije

U svojoj *Bibliografiji* Kukuljević 11 natuknica posvećuje godišnjim izvješćima pri čemu su najbrojnija školska izvješća, napose gimnazijska. Zabilježena su izvješća

²⁴ *Obćenita znanost podučavanja (didactica generalis)*, za porabu učiteljskih sēminištah (U Budimu: Tiskano s' slovima tiskarnice kral. ugar. mudroučne skupštine, 1849), p. 66.

²⁵ *Posebna znanost podučavanja ili naputak k uspēšnomu predavanju pojedinih naukah (didactica specialis)* (U Budimu: tiskano s' slovima tiskarnice kral. ugar. mudroučne skupštine, 1849), pp. 185–187.

²⁶ *Naravopisje za porabu gimnazialnih učionicah u Hervatskoj i Slavonii* (U Zagrebu: Bērzotiskom narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, 1850), p. 2.

²⁷ *Naravopisje za porabu gimnazialnih učionicah u Hervatskoj i Slavonii*, p. 2.

zagrebačke, varaždinske, riječke, požeške i osječke gimnazije. No, pri uvrštavanju izvješća Kukuljević nije dosljedan, pa i po tome njegova *Bibliografija* nije potpuna. Nedostaju, naime, godišnja izvješća dubrovačke, karlovačke, senjske, splitske, vinkovačke i zadarske gimnazije. Osim gimnazijskih Kukuljević propušta uvrstiti i neka druga školska izvješća, primjerice izvješća pučkih škola u Koprivnici, Križevcima, Rijeci, Samoboru, Varaždinu, ali i izvješća koja, iako im je naslovnica na njemačkom ili talijanskom, sadrže tekstove na hrvatskom jeziku.

Za proučavanje zastupljenosti hrvatske filozofije u Kukuljevićevoj *Bibliografiji* izvješća, prije svega ona gimnazijska, važna su zbog toga što u njima nerijetko susrećemo članke koji se tiču filozofije. Potvrdu te tvrdnje nalazimo u već spomenutom članku Vinka Pacela iz godišnjeg izvješća gimnazije u Rijeci, kao i u članku Martina Matuncija iz godišnjeg izvješća gimnazije u Varaždinu. U kojoj su mjeri gimnazijska izvješća važna i u kojoj je mjeri Kukuljevićevo djelo nepotpuno, nepouzđano i nesustavno, a istovremeno i prepuno pogrešnih podataka, provjerit ćemo na primjerima godišnjih izvješća zagrebačke gimnazije.

U *Prvom godišnjem izvješću zagrebačke gimnazije*, koje je tiskano 1851. godine, objavljen je članak dr. Ivana Kiseljaka, učitelja prirodoslovnih znanosti: »O opredjeljenju znamenovanja reči 'narav' i 'priroda' i njima odgovarajućih znanosti«. Pri opisu značenja riječi *priroda* i *narav* Kiseljak zapisuje da obje riječi možemo svesti pod ime zajedničke im znanosti koju naziva »naravoznanstvo« (*Naturkunde*). Cjelokupni tjelesni svijet, tvrdi Kiseljak, možemo promatrati na dva načina: proučavajući bića i tijela tražimo i opažamo stanovite sličnosti i razlike koje razvrstavamo u određene rodove, vrste ili razrede tvoreći tako sustavni pregled stvorenja – »*prirodopis*«, odnosno nastojimo protumačiti uzroke tjelesnih pojava ne osvrćući se na istovrsnost promatranih objekata – »*naravoslovje*«. Osnovni dijelovi »naravoznanstva« po Kiseljaku su »*prirodopis*« i »*naravoslovje*«. Prirodopis dijeli na »*rudopis*« (*mineralogija*), »*rastopis*« (*botanika*) i »*životinjopis*« (*zoologija*), a »*naravoslovje*« na »*siloslovje* (*physica s. stricto*)« i »*lučbu* (*chemia*)«. Naravno, Kiseljak je svjestan ogromnog napretka znanosti svoga vremena pa u »naravoznanstvo« ubraja i neke od pojedinačnih znanosti, pri čemu navodi »*zemljioslovje*« (*geologija*), meteorologiju, »*siloslovno zvězdoslovje*« (*astronomija*), a bitnim dijelom »naravoznanstva« smatra i »*prirodoslovje*« (*fiziologija*). U posljednjem dijelu članka, smatrajući da je pojasnio značenje terminā *priroda* i *narav*, Kiseljak zaključuje: »Iz dosada navedenih stvari imademo ugovorno četiri pojma od naravnih znanosti kroz reči 'narav' i 'priroda', naime: naravoznanstvo (*Naturkunde*) tj. svekoliko naravne znanosti ukupno uzete, zatim velike grane: naravoslovje (*physica s. lato*), prirodopis (*physiographia*) i prirodoslovje (*physiologia*)«. ²⁸ Ovaj Kiseljakov članak, važan za povijest znanosti, ali i za filozofiju prirode Kukuljević u *Bibliografiju* nije uvrstio.

²⁸ Ivan Kiseljak, »O opredjeljenju znamenovanja reči 'narav' i 'priroda' i njima odgovarajućih znanosti«, *Pěrho-godišnje izvěštje o c. k. zagrebskoj višjoj gimnazii* (U Zagrebu: Tiskom Dra. Ljudevita Gaja, 1851), pp. 3–5.

Drugo godišnje izvješće zagrebačke gimnazije objavljuje samo dva članka: »Korist i način predavanja latinskih klasikah« Adolfa Vebera i »Kratak pregled povjestnice Gimnazije Zagrebačke« od Antuna Mažuranića. O filozofiji možemo čitati u članku Adolfa Vebera, profesora povijesti, latinskog i grčkog jezika na zagrebačkoj gimnaziji. Članak u kojem Veber hvali Cicerona, Tacita, Horacija, Ovidija, Vergilija i Plinija bavi se korišću i važnošću retorike. Rimske pisce čitali su i znameniti hrvatski pjesnici, Veber spominje Gundulića, Palmotića i Đorđića, a »naša je dužnost«, savjetuje nas Veber, »da se neudaljimo od tih vječnih uzorah najugladjenijega ukusa, nego da marljivo nastavimo, što su naši predji umno započeli«. ²⁹

Osim u retorici Veber upozorava i na Ciceronovo značenje za filozofiju. Ciceron je »za filozofiju pokazao kako treba umovanje stopiti sa životom i to je ono što nam je u viru sadanjih filozofičnih sanjariah kervavo potrebno... Prenoseć znanosti u svoj jezik treba nam se povesti upravo za Rimljani, koji su nam svakako bliži od umnih ali manje praktičkih Gèrkah«. ³⁰ Osim Ciceronovih Veber hvali i »filosofičku strogost« Vergilijevih, Horacijevih i Ovidijevih djela, a kada govori o dva suprotstavljena pravca u znanosti koja se tiču primata materije ili forme spominje i »Hèrvata, neumèrlog Dudića«. ³¹ Je li Kukuljević namjerno izbjegavao uvrstiti tekstove u kojima se nalazi makar i djelić filozofske tematike? Naime, iz istog izvješća u *Bibliografiji* je zabilježen Mažuranićev članak, dok Veberova članka nema.

Ipak, Kukuljević bilježi članak Ivana Macuna, profesora grčkog jezika »Gèrčki jezik naprama ostalim jezikom europejskim, a napose naprama slavenskom«, koji se nalazi u *Trećem godišnjem izvješću zagrebačke gimnazije*. No, Kukuljevićeva natuknica, pod brojem 1014, nepotpuna je jer sadrži sljedeće podatke:

Macun Ivan, »O koristi grčkoga jezika«. U 3. Programu gimnazije. U Zagrebu, 1853. ³²

Natuknici nedostaje cjelovit, uopće ispravan naslov članka. Zatim, neupućenom čitatelju može biti nejasno koje je učilište izdavač *Programa*. Nedostaje i podatak o tiskaru. Sukladno pravilima koja je Kukuljević primijenio, natuknica o Macunovu članku morala bi glasiti:

Macun Ivan, »Gèrčki jezik naprama ostalim jezikom europejskim, a napose naprama slavenskom«, *Treći program c. k. višje gimnazije zagrebačke koncem školske godine 1853* (U Zagrebu: Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja, 1853), u 4. str. 3–16.

Macun u članku piše o važnosti grčkog jezika i Grkã za povijest književnosti, ali i za brojne znanosti – bogoslovlje, pravo, medicinu. Macun upozorava na to da su Grci, posebice Aristotel, utemeljitelji »naravopisa« i »naravoslovja«, pa je za dobro

²⁹ Adolfo Veber, »Korist i način predavanja latinskih klasikah«, *Drugo godišnje izvješće o c. k. zagrebačkoj višjoj gimnaziji koncem školske godine 1852* (U Zagrebu: Tiskom Dra. Ljudevita Gaja, 1852), pp. 3–9, na p. 6.

³⁰ Veber, »Korist i način predavanja latinskih klasikah«, p. 4.

³¹ Veber, »Korist i način predavanja latinskih klasikah«, p. 3.

³² Kukuljević Sakcinski (ur.), *Bibliografija hrvatska. Dio prvi. Tiskane knjige*, p. 88.

poznavanje ovih disciplina grčki jezik također nužan. Bez poznavanja Platonovih i Aristotelovih tekstova nemoguće je baviti se filozofijom, a ukoliko želimo temeljito razumjeti matematiku (Arhimeda, Pitagoru ili Euklida), to nam bez poznavanja grčkog jezika također neće biti moguće.³³ Svoj utjecaj na rimsku kulturu Grci su ostvarili i preko govorničtva. Macun spominje »najizvrsnije govornike«, Demostena, Isokrata, Lisiju, Eshina i Hiperida. Vraćajući se na filozofiju Macun ponavlja da »vèrhunac u iztraživanju praktičnom jest Sokrat; a Platon i Aristotel ostaju vèkoviti stožeri, o kojih se kreće sve praktično i nepraktično mudrovanje«. ³⁴ Podsjeća na Platonov i Aristotelov utjecaj u srednjem vijeku, a konstatira da o njima dvojici i danas postoje različita mišljenja.

Hrvatska pak duhovnost, zapisuje Macun, obogaćena je prijevodima grčkih izvora zahvaljujući Vetranoviću, Tuberonu, Lampridu, Dinku Ranjini, Zlatariću, Palmotiću, Lukariću, Buniću, Gradiću i ostalima. »S toga slèdi«, zaključuje Macun, »da tko bi god kod nas htèo povèstnicu naše prošlosti učiti, mora to iz gèrčkih spomenikah učiniti, tj. da mora i gèrčki i jugoslavenski jezik, kao i cèlost našega naroda u noši, običajih pèsničtvu itd. točno poznati«. ³⁵

U ovom poglavlju prikazani su oni članci u kojima je bilo moguće pronaći i filozofiji blisku problematiku, a članci se nalaze u godišnjim izvješćima zagrebačke gimnazije. Osim toga, upozoreno je na Kukuljevićeve propuste koji se odnose na članke iz tih izvješća, bilo da se ti propusti odnose na Kukuljevićevo neuvršćavanje pojedinog članka, bilo na nedostatke pri nekoj od natuknica koju je u *Bibliografiju* uvrstio. Zaključak koji slijedi nakon proučavanja svih od Kukuljevića uvrštenih godišnjih izvješća može se svesti na sljedeću rečenicu: Osim za godišnja izvješća zagrebačke gimnazije Kukuljevićevoj se metodologiji mogu uputiti isti prigovori kad je riječ i o ostalim gimnazijskim izvješćima.

Časopisi

U *Bibliografiju* Kukuljević uvrštava i dvadesetak časopisa. No, i u ovom se slučaju njegovoj metodologiji mogu uputiti brojni prigovori. Naime, Kukuljević u sa-

³³ Ivan Macun, »Gèrčki jezik naprama ostalim jezikom europejskim, a napose naprama slavenskom«, *Tretji program c. k. višje gimnazie zagrebačke koncem školske godine 1853* (U Zagrebu: Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja, 1853), pp. 3–16, na pp. 5–6: »Još manje pako može mudroslovac, ako se i ovo ovdè napomene, na ikakovu temeljitost misliti, ako nepozna stožerah ove znanosti tj. Sokrata, a kao spisateljah Platona i Aristotela; štono i Frid. Šlegel veli, da ova dva mudroslovca i sada, gdè je čovèčanski duh za dvè hiljade godinah stariji, jesu stožera, oko kojih se sve sisteme mudroslovne vèrte, o čemu dolè više. Hoćeš li najposlè matematiku točno razumèti, to gledaj na izvor te znanosti, te na nazivlje europejsko, i pomisli Arhimeda, Pitagoru, Euklida i mnogo takovih muževah, pak bi rado znati, kako bi bez j. gèrčkoga temeljit matematik biti mogo.«

³⁴ Macun, »Gèrčki jezik naprama ostalim jezikom europejskim, a napose naprama slavenskom«, p. 11.

³⁵ Macun, »Gèrčki jezik naprama ostalim jezikom europejskim, a napose naprama slavenskom«, p. 14.

mostalnoj natuknici bilježi naziv časopisa, da bi zatim isti podatak ponovio i u nekim natuknicama koje posvećuje uredniku. Na taj način broj natuknica koje se odnose na časopise gotovo se udvostručuje. Premda *Bibliografiju* završava natuknicom broj 2605 »točan broj bibliografskih jedinica Kukuljevićeve Bibliografije nije lako ustanoviti«,³⁶ a razlog tome treba tražiti i u Kukuljevićevim propustima pri uvrštavanju časopisa. Osim toga, barem pet časopisa spomenuto je samo pod imenom autora, a da nisu uvršteni u zasebne natuknice kao što je to urađeno za njih većinu. S druge strane, pak, u nekim natuknicama o časopisima urednici nisu ni zabilježeni, a barem osam puta pod autorskom natuknicom nedostaju podaci koji nas upozoravaju na to da je ta osoba bila urednikom nekog časopisa, iako se taj podatak može pročitati u natuknici o časopisu.

Od časopisa koje je Kukuljević spomenuo u svojoj *Bibliografiji* za filozofiju je svakako najinteresantniji *Pravnik; Časopis za pravne i državne znanosti* koji je redovito izlazio svakog petka od 7. siječnja 1853. do 7. srpnja 1854. godine. U svih 79 brojeva odgovorni urednik i izdavač bio je odvjetnik Matija Mrazović, koji u prvom broju *Pravnika*, u programatskom uvodniku, opisuje narav časopisa: »Sadržavat će znanstvene razprave i razgovore iz svake grane pravoslovja i državoslovja, priobćivati će znamenitije sudbene odluke i presude, obznanjivat će sve novije zakone i naredbe, izvješćivat će o svih novih knjigah, koje govore o naucih pravnih i državnih, brinut će o pravoslovnoj terminologiji«. ³⁷ Zbog toga je *Pravnik* vrlo bitan izvor za prouke razvoja hrvatske filozofije prava i politike. Mnoštvo članaka upravo je iz tog područja filozofije, primjerice članci o zločinu, istrazi, tužbi, zatim o vrstama i načinima dokaza. Za područje filozofije prava i politike značajni su i članci o osobnom, javnom i međunarodnom pravu, o ratu (kada je pravedan, a kada ne), o kradi, poštenju itd. Naravno, većina tekstova odnosi se na kazneni postupak, na pojedinačne građanske parnice, na »pravoslovce« i »pravoznanstvo«, pri čemu se vrlo često može pročitati poruka, tj. upozorenje da »neznanje kaznenoga zakona o zločinu nitko nemože izpričati«.

Iako nije riječ o časopisu, na ovom je mjestu potrebno spomenuti djelo koje je također bitno za razvoj pravno-političke terminologije na hrvatskim prostorima, a koje je Kukuljević uvrstio u *Bibliografiju*. Riječ je o djelu *Juridisch-politische Terminologie* koje je 1853. godine tiskano u Beču. Iz hrvatskog, srpskog i slovenskog predgovora doznajemo da su se u Beču 1849. godine sastali najutjecajniji pravnici i jezikoslovci iz ta tri naroda kako bi sastavili »shodan pravoslovni i državnički nazovnik u svim slavenskim narječjima«. Hrvatski narod predstavljali su Ivan Kukuljević, Dimitrije Demeter, Ivan Mažuranić i Vinko Pacel. Terminologija u djelu jest pučka, općerazumljiva, pa Dimitrije Demeter, pisac hrvatskog predgovora posebice ističe doprinos Vuka Stefanovića Karadžića »koji je po svem slavenskom učenom svijetu

³⁶ Rogulja, *Hrvatska nacionalna bibliografija i Ivan Kukuljević Sakcinski*, p. 34.

³⁷ *Pravnik; Časopis za pravne i državne znanosti*, tečaj 1, 7. sječnja 1853, br. 1, pp. 1–2, odgovorni urednik i izdavač Matija Mrazović, odvjetnik (Zagreb: Tiskom Franje Župana, 1853).

poznat kao prvi jezikoslovac našega naroda u tom pravcu«. Prijevodom njemačkih termina pokušava se uspostaviti pravna i politička terminologija u hrvatskom, srpskom i slovenskom jeziku.

Na kraju, da bismo imali što bolji uvid u onovremenu književnu i »znanstvenu« djelatnost, spomenut ću i tri naslova koja se nije smjelo zaobići u istraživanju prisutnosti hrvatske filozofije u Kukuljevićevoj *Bibliografiji*. Možda ćemo tada moći pronaći dodatni razlog za opravdanje Kukuljevićevih propusta.

Prvo djelo izdano je, zahvaljujući Antunu Nemčiću, u Zagrebu 1848. godine, a naslov mu je *Političke pjesme pokojnoga Tome Blažeka*. Iako bismo očekivali pjesme u kojima je prisutna politička, pa čak i etička komponenta, istina je sasvim drugačija. U dvadeset pjesama zastupljena je isključivo lirika, ilustrativnih naslova: »Moja odluka«, »Moj stan«, »Těk vremena«, »Adam i Eva«, »Moja želja«, »Starac siromah«, »Moja draga«, »Uzdasi« itd.

Iste godine Pavao je Stoos u Zagrebu objavio djelo vrlo zanimljiva naslova *O poboljšanju ćudorednosti svetjenstva*. Tema iz etike pod filozofskim vidikom nažalost gotovo da i nema, iako je naslov obećavao mnogo. Služeći se napisima iz apostolskih poslanica, mudrim izrekama, a ponekad i primjerima iz svakodnevnog života Stoos hvali pokornost, poniznost i vjeru u Boga smatrajući ih karakteristikama koje moraju odlikovati svakog svećenika.

No, najinteresantniji od ova tri naslova svakako pripada djelu kojem je autor župnik Andrija Stipić, a objavljeno je u Varaždinu 1856. godine. Naslov djela glasi: *Znanstveno razlaganje novoustanovljene po katoličkoj cèrkvi dogme o neoskvèrnutom začestju blaž. dev. Marie*. Kao što sâm autor priznaje u predgovoru, djelo je sastavljeno u slavu Marijinu, a što smatra znanstvenim dokazima, autor također obrazlaže u svom predgovoru: »Dokaze za istinu, o kojoj govorit naumismo, donosimo: iz sv. pisma, sv. otacah, cèrkvenih saborah, iz znanosti i to katoličke«.³⁸ Djelo je apologetskog značaja.

Izvori Kukuljevićeve Bibliografije

Iz Kukuljevićeva predgovora doznajemo da se *Bibliografija* temelji na bibliografskoj građi i knjižnici Antuna Mažuranića i Vinka Pacela, a veliku zahvalnost Kukuljević upućuje i na adresu Ljudevita Gaja, te Mihalja Sabljara. Izvori za *Bibliografiju* bili su i razni knjižničarski popisi i katalozi, napose oni zadarske gimnazije, Sečenjanske knjižnice u Pešti, Labaševe knjižnice u Zagorju, zatim knjižnice na Trsatu, pa u Rijeci, Zagrebu, Đakovu, Pešti, Beču i Trstu. Napokon, piše Kukuljević u predgovoru *Bibliografije*, »pomogo sam se mnogo i sâm svojom povećom zbirkom slavjanskih knjigah«. No, da li su to bili svi Kukuljevićevi izvori? Da nisu, potkrijepit ću sljedećim primjerima. U natuknicama o Čubranoviću, Kaliću, Kanisiju, Kleško-

³⁸ Andrija Stipić, *Znanstveno razlaganje novoustanovljene po katoličkoj cèrkvi dogme o neoskvèrnutom začestju blaž. dev. Marie* (U Varaždinu: Tiskano kod Josipa pl. Platzera c. k. povl. knjigotiskara, 1856), p. 10.

viću i Sorkočeviću, dakle u čak pet navrata, Kukuljević se poziva na Appendinijevo djelo *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura di Ragusa*. U predgovoru Appendinija ne spominje. U *Bibliografiji* bilježi tri Appendinijeva djela, no najinteresantnije je da ni jedno od njih nije *Notizie*. Svoj propust Kukuljević ne ispravlja ni u onom dijelu *Bibliografije* koji je nazvao »Dodatak i popravci«, pa čak ni u djelu *Bibliografia hrvatska; Dodatak k prvomu dielu* koje je objavio 1863. godine.

Ali propust koji se odnosi na Appendinija nije jedini primjer. U natuknici o Basilu Gradiću i Ivanu Luki Antici Kukuljević se poziva na Serafina Crijevića (Cervu), dok u natuknici o Matiji Klasiću i Antunu Krivonosiću spominje Dolcija. Ni Crijević ni Dolci ne samo da nisu spomenuti u predgovoru, nego zasebnih natuknica o njihovim djelima nema ni u samoj *Bibliografiji*, bila ona iz 1860. ili 1863. godine. Zato je, na temelju iznijetih primjera, moguće tvrditi da se Kukuljević prema izvorima svoga djela odnosi prilično površno. No, svi ovi primjeri možda i ne začuđuju u onolikoj mjeri kao sljedeći podatak: U *Bibliografiju* Kukuljević nije uvrstio čak tri djela kojima je sâm autor.³⁹

Zaključak

Kukuljevićeva *Bibliografia hrvatska* prva je bibliografija koja sustavno bilježi naslove na hrvatskom jeziku. Držeći se teritorijalnog kriterija i ne ograničavajući se samo na jednu od hrvatskih zemalja, Kukuljević u svoju *Bibliografiju* uvrštava 2605 natuknica za djela pisana glagoljicom, ćirilicom i latinicom. Budući da Kukuljević u svojoj *Bibliografiji* djela nije razvrstao po strukama, u ovom je članku istraženo kako je među uvrštenim natuknicama zastupljena hrvatska filozofija.

Rezultat istraživanja, s obzirom na broj natuknica u *Bibliografiji*, bio je potpuno neočekivan. Naime, u *Bibliografiji* je zastupljeno tek desetak naslova koji se tiču filozofije. Po žanrovima, riječ je o udžbenicima Vatroslava Bertića iz logike i Josipa Partaša iz »naravoslovja«, te o dva članka objavljena u gimnazijskim godišnjim izvješćima: prirodnofilozofski Martina Matuncija i onaj o terminologiji u »prirodoslovnim znanostima« Vinka Pacela. U hrvatsku filozofsku baštinu pripadaju i tri prijevoda na hrvatski. Prijevodi Martina Pustaica i Ilije Rukavine Ljubackog sadrže upute o čudorednu načinu života, dok je zajedničkim umijećem Josipa Torbara i Čeha Františka Josefa Smetane preveden Smetanin udžbenik o »siloslovju«. U hrvatsku filozofsku baštinu možda bi trebalo uvrstiti i *Cabalu* Mihalja Šiloboda-Bolšića, kao i djelo Nikole Hadžića koje se u svom manjem obimu bavi i čudorednim temama.

Zbog skromnih rezultata istraživanje je trebalo proširiti i na one naslove Kukuljevićeve *Bibliografije* koji, naizgled, s filozofijom ne stoje u izravnoj vezi. Takvo istraživanje moglo je povećati prisutnost i čestotu filozofskih spisa u Kukuljevićevoj

³⁹ Kukuljević Sakcinski, *Pravila za povestnicu jugoslavensku* (Zagreb, 1850); Kukuljević Sakcinski, *Pitanja na sve priatelje domaćih starinah i jugoslavenske pověstnice* (Zagreb, 1850); Kukuljević Sakcinski, *Poziv u društvo za jugoslavensku pověstnicu* (Zagreb, 1850).

Bibliografiji. U ovom članku iznijeti su rezultati koji se odnose na udžbenike, gimnazijska izvješća i časopise. Filozofska problematika uočljiva je u dvama člancima objavljenim u godišnjim izvješćima zagrebačke gimnazije te u časopisu *Pravnik*. I *Pravnik* i djelo *Juridisch-politische Terminologie* važni su za uspostavu pravne i političke terminologije u hrvatskom jeziku, time i za razvoj hrvatske filozofije prava i politike.

Kukuljevićeva *Bibliografija* očituje mnoge nedostatke metodološke naravi. Kukuljević pri sastavljanju *Bibliografije* često odstupa od vlastitih kriterija. Tako, primjerice, uvrštava nekoliko djela i na latinskom jeziku, odnosno bilježi autore koji ne udovoljavaju hrvatskom teritorijalnom kriteriju. Natuknice o novinama i časopisima Kukuljević bilježi vrlo nedosljedno. Kukuljevićevi propusti uočljivi su i pri zapisivanju izvora za koje pouzdano znamo da ih je za svoju *Bibliografiju* koristio. Mnogi od njih nisu spomenuti ni u predgovoru ni u pripadajućim im natuknicama samoga djela.

Usprkos uočenim nedostacima, *Bibliografija hrvatska* doprinos je poznavanju filozofske literature na hrvatskom jeziku do 1860. godine. Kukuljevićevo djelo valja procjenjivati neodvojivo od njegova vremena, pa ga se zato i ne smije mjeriti današnjim bibliografskim mjerilima. Unatoč nedosljednosti, nepouzdanosti, nepotpunosti i neujednačenosti kriterija, Kukuljevićeva *Bibliografija*, kao prva nacionalna bibliografija, služi nam kao korisno pomagalo, naročito što se tiče literature Kukuljevićeva doba.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1858. *Rukopisi hrvatski u knjižnici Ivana Kukuljevića Sakcinskoga* (Zagreb: Kod Dr. Ljudevita Gaja, 1858).
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (ur.). 1860. *Bibliografija hrvatska. Dio prvi. Tiskane knjige* (U Zagrebu: Brzotiskom Dragutina Albrechta; Troškom društva za jugoslavensku povjestnicu i starine, 1860).
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (ur.). 1863. *Bibliografija hrvatska. Dodatak k prvomu dielu. Tiskane knjige* (U Zagrebu: Tiskom i nakladom Antuna Jakića, 1863).

Literatura

- Bertić, Vatroslav. 1847. *Samouka. Pokus prvi* (U Pešti: Tiskom Josipa Beimela, 1847).
- Blažek, Toma. 1848. *Političke pjesme pokojnoga Tome Blažeka*, izdao Antun Nemčić (U Zagrebu: Tiskom Franje Župana, 1848).
- Dadić, Žarko. 1977. »Elementi matematičke logike u Bertićevu djelu *Samouka. Pokus prvi* iz god. 1847.«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 3 (1977), pp. 159–166.
- Grlović, Milan (ur.). 1898-1900. *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća; Sto i pedeset životopisa, slika i vlastoručnih podpisa; Slike crtao Stjepan Kovačević* (U Zagrebu: Naklada i tisak Matičevog litografskog zavoda, 1898–1900), s. v. »Ivan Kukuljević«.

- Hadžić, Nikola. 1828. *Cvitje istine za oplemeniti razum, i popraviti Sêrce Mladexih*, iz razlicisti Knjigah sabrano i na slavonskom Jeziku izdano (U Novom Sadu: Slovima Pavla Jankovicha povlast. Knjigotisca, 1828).
- Jaić, Marijan. 1825. *Indianski mudroznanc, illiti nacsin i vishtina kako csovik na svitu xiviti mora, da Bogu ugoditi, opshtini hasnovit, i srichan biti more; S' nadometkom nikojih priricsjah i chudorednih naukah primudrog' Katona*, po gosp. Martinu Pustaichu, slavne brodske regimente majoru iz nimacskoga u slavinski jezik prineshen (U Budimu: Pritiskano slovima kraljevske mudroucsxe skupstine, 1825).
- Juridisch-politische Terminologie; Für die slavischen Sprachen Österreichs*, von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie; Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe (Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof und Staatsbruderei, 1853).
- Kiseljak, Ivan. 1851. »O opreděljenju znamenovanja rěčih 'narav' i 'priroda' i njima odgovarajućih znanostih«, *Pêrvo-godišnje izvestje o c. k. zagrebskoj višjoj gimnazii* (U Zagrebu: Tiskom dra. Ljudevita Gaja, 1851), pp. 3–5.
- Korade, Mijo. 1997. »Indijanski mudroznanc u hrvatskoj književnosti«, u: *Hrvatska književnost uoči preporoda; Dani hvarskog kazališta 23* (Split: Književni krug, 1997), pp. 384–396.
- Macun, Ivan. 1853. »Gèrčki jezik naprama ostalim jezikom europejskim, a napose naprama slavenskom«, *Tretji program c. k. višje gimnazie zagrebačke koncem školske godine 1853* (Zagreb: Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja, 1853), pp. 3–16.
- Matunci, Martin. 1854. »Několiko rěčih o računici i naravoslovju, s kratkom razpravom o svi-janju svētlosti«, *Drugo godišnje izvestje o carsko-kraljevskoj gimnazii varaždinskoj koncem školske godine 1854* (U Zagrebu: Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja, 1854), pp. 3–10.
- Mažuranić, Antun. 1852. »Kratak pregled pověstnice Gimnazije Zagrebačke«, *Drugo godišnje izvestje o c. k. zagrebačkoj višjoj gimnazii koncem školske godine 1852* (Zagreb: Tiskom Dra. Ljudevita Gaja, 1852), pp. 9–16.
- Mrazović, Matija (ur.). 1853–1854. *Pravnik; Časopis za pravne i dèržavne znanosti* (Zagreb: Tiskom Franje Župana, 1853–54).
- Naputjenja za delotvorno živiljenje. Svezak prvi. O uppotribljenju vrimenta*. 1845. Iz nimacškoga preveo Ilia Rukavina Ljubacki (U Terstu: Tiskom Marenica, 1845).
- Naravopisje za porabu gimnazialnih učionicah u Hervatskoj i Slavonii* (U Zagrebu: Bèrzo-tiskom narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, 1850).
- Obćenita znanost podučavanja (didactica generalis), za porabu učiteljskih sēminištah* (U Budimu: Tiskano s' slovima tiskarnice kral. ugar. mudroučne skupštine, 1849).
- Pacel, Vinko. 1853. »Naše nazivlje u prirodoslovnih naukah«, *Drugo-godišnje izvestje c. k. gimnazie rěčke za školsku godinu 1852–53* (U Rěki: Tiskom A. Karletzky, 1853), pp. 3–4.
- Partaš, Josip. 1853. *Početno naravoslovje za porabu nižih zavodah i za samouke*, s trima tabelama slikah (U Zagrebu: Bèrzo-tiskom narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, 1853).
- Posebna znanost podučavanja ili naputak k uspěšnomu predavanju pojedinih naukah (didactica specialis)*, (U Budimu: Tiskano s' slovima tiskarnice kral. ugar. mudroučne skupštine, 1849).
- Rogulja, Petar. 1989. *Hrvatska nacionalna bibliografija i Ivan Kukuljević Sakcinski* (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1989).
- Smetana, František Josef. 1854. *Počela siloslovja ili fizike za niže gimnazie*, iz češkoga polag dra. F. J. Smetane preveo Josip Torbar (U Beču: Tiskom Dragutina Ueberreutera; Troškom c. k. uprave za razprodaju školskih knjigah, 1854).

- Stipić, Andrija. 1856. *Znanstveno razlaganje novoustanovljene po katoličkoj cèrkvi dogme o neoskvèrnutom začestju blaž. dev. Marie* (U Varaždinu: Tiskano kod Josipa pl. Platzera, c. k. povl. knjigotiskara, 1856).
- Stoos, Pavao. 1848. *O poboljšanju čudorednosti svetjenstva* (U Zagrebu: Tiskom narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, 1848).
- Subotić, Jovan. 1853. *Spomenici stare jugoslavenske književnosti* (U Beču: Troškom c. k. uprave za razprodaju školski knjigah kod sv. Anne, 1853).
- Šilobod-Bolšić, Mihalj. 1758. *Arithmetika Horvatszka*, koju za Obchinsku vsega Orszaga haszen, y potrebochu z-vnogemi izebranemi Pèldami obilnò iztolnachil, y na szvetlo dâl je Mihaly Sillobod, drugàch Bolssich, Martinszke veszi Plebanus (Zagrabiæ: Typis Antoni Reiner, Inclyti Regni Croatiae Typographi Privilegiati, Anno 1758).
- Šilobod-Bolšić, Mihalj. 1768. *Cabala, to je na vszakoiachka pitanya kratki, ter vendar prikladni odgovori vu Horvaczkom jeziku na Szvetlo dani*, od Ruga Raga Kaga Racze Den Turszki Pop (Stampana vu Zagrebu: Naidesze pri PosteExpeditoru Ivanu Vretscheru, 1768).
- Veber, Adolfo. 1852. »Korist i način predavanja latinskih klasikah«, *Drugo godišnje izvèstje o c. k. zagrebačkoj višjoj gimnazii koncem školske godine 1852* (U Zagrebu: Tiskom Dra. Ljudevita Gaja, 1852), pp. 3–9.
- Živančević, Milodrag. 1987. »Kukuljević-Sakcinski, Ivan«, u: Boškov, Živojin (ur.), *Leksikon pisaca Jugoslavije III* (K-Lj), (Novi sad: Matica srpska, 1987), pp. 509–514.

HRVATSKA FILOZOFIJA U DJELU BIBLIOGRAFIA HRVATSKA IVANA KUKULJEVIĆA SAKCINSKOGA

Sažetak

Bibliografija hrvatska Ivana Kukuljevića Sakcinskoga iz 1860. godine uključuje i stano-
vit broj naslova iz područja filozofije. Od filozofskih disciplina najzastupljenije su etika, lo-
gika, filozofija prirode i politička filozofija. Kako u bibliografiju Kukuljević uvrštava časopise
i godišnje izvještaje hrvatskih gimnazija, to se u njima mogu naći i članci s filozofskom pro-
blematikom. Čim je odlučio da u svoju bibliografiju uvrsti samo djela koja su tiskana na hrvat-
skom jeziku, Kukuljević je izostavio glavninu radova hrvatskih filozofa. Unatoč tom nedo-
statku, njegova bibliografija omogućuje poznavanje hrvatske filozofske bibliografije u Kuku-
ljevićevo doba.

CROATIAN PHILOSOPHY IN IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI'S BIBLIOGRAFIA HRVATSKA ('CROATIAN BIBLIOGRAPHY')

Abstract

Ivan Kukuljević Sakcinski's *Croatian Bibliography* from 1860 includes a certain number
of titles from the field of philosophy too. Out of the philosophical disciplines the most repre-
sented are ethics, logic, philosophy of nature and political philosophy. As Kukuljević inserted

both journals and annual reports of Croatian gymnasiums (i.e. high schools) into the bibliography, so articles with philosophical topics can also be found in it. The moment he decided to put only works that were published in the Croatian language into his bibliography, Kukuljević has left out the majority of Croatian philosophers' works. Regardless of this insufficiency, his bibliography enables one to get familiar with the Croatian philosophical bibliography in Kukuljević's time.

Translated by Ana Janković